

Ярема Полотнюк

А. КРИМСЬКИЙ ТА ПЕРСО-ІНДІЙСЬКІ ПЕРЕРОБКИ “ТУТІ-НАМЕ” (“КНИГИ ПАПУГИ”)

У XII – XIV ст. в Індії на санскриті було складено дві версії збірника дидактичних і розважальних оповідань “Шукасаптаті”, тобто “Сімдесят оповідок папуги”. Ці версії настільки вподобала читацька публіка Індії, що 1315 року літератор Імад ібн Мухаммед ан-Наарі на основі “Шукасаптаті” та деяких інших збірників індійського походження написав перську версію “Шукасаптаті” під назвою “Джавагір ас-самар”, з арабської – “Перлини нічних розмов”. Ця переробка викликала до життя ще кілька версій, які з часом увійшли до золотого фонду персомовної літератури Індії.

Пишучи свою “Историю Персии, ее литературы и дервишеской теософии”, А.Кримський не міг оминати такого літературного явища, як персько-індійські переробки “Туті-наме”. Кажучи про молодшого сучасника Аміра Хосрова Дехлеві, А.Кримський пише, що “головна слава Нехшебі полягає... в праці його зрілих років, збірникові прозових оповідань “Туті-наме” – “Книга папуги” (1330). Основа “Книги папуги” – індійська, але Нехшебі, як ми знаємо з його ж передмови, не був безпосереднім перекладачем з індійської мови. Вже раніше до нього існувала “Книга папуги”, “ke osul-e u az kotob-e Hend ast” – “основи якої [були взяті] із книг Індії” [Крымский 1914 – 1917, 3, 85–86].

“Та тільки, – продовжує А.Кримський, – до часів Нехшебі ця перська обробка видавалася вже застарілою, – і ось Нехшебі було дане доручення переробити її в дусі гарного, більш модного стилю. “Туті-наме” Нехшебі затьмарила донехшебієвську “Туті-наме”, навіть зовсім витіснила її з обігу, що й рукописів від тої не залишилося” [Крымский 1914 – 1917, 3, 86].

У зносці до цієї цитати А.Кримський пояснює: “втім, у мене є особиста підозра, якої я не можу підтвердити жодними історичними посиланнями, що лубково-перська “Чегель-туті” – “Сорок (оповідок) папуги”, про яку ми скажемо нижче (89 – 90), походить від донехшебієвської редакції “Книги папуги” [Крымский 1914 – 1917, 3, 86].

Далі вчений мовить про структуру “Туті-наме”, який являє собою вступне оповідання про те, як купець чи царевич одружується і, щоб випробувати вірність дружини, нібито вирушає в мандри, а тоді, несподівано повернувшись, хоче побачити, як поводить себе дружина. Лишившись сама, дружина закохується в юнака і вже ладна йти на любовне побачення. 52 ночі (чи 35) папуга розповідає тій всілякі оповідки й історії, утримуючи її від подружньої зради, поки повертається чоловік і карає (або прощає) легковажну дружину.

Переробка “Туті-наме” Нехшебі, на думку вченого, мала значну літературну історію, бо сама стала основою двох наступних переробок, відомих під назвою “Туті-наме” і складених у XVII ст. Одна з них – переробка великого візира Акбара Абу-ль-Фазля Мобарека Аллямі (пом. 1602 р.), яка в оригіналі до нас не дійшла, інша – Мохаммеда Ходавенда Кадері, складена, на наш погляд, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Крім цих двох переробок у XVII ст. з’являється й третя, турецька переробка Сарі-Абдулли-ефенді (пом. 1661 р.) [Крымский 1914 – 1917, 3, 86 – 87].

А.Кримський згадує ще одну переробку – “Ketab-e hekaayat-e seh el tuti”, тобто “Книгу розповідей сорока (оповідей) папуги”, про яку пише: “Великою популярністю в Персії користується третя, вульгарно-лубкова редакція під назвою “Чегель-туті” – “Сорок (оповідок) папуги”, де тільки історія чоловіка, що іде від жінки в мандри,

спільна з "Туті-наме", а розповіді папуги купецькій дружині – зовсім не ті" [Крымский 1914 – 1917, 3, 87].

Таким чином, з праці А.Кримського бачимо, що існувало п'ять переробок "Туті-наме": якась давня версія, яка не дійшла до нас і послужила основою для переробки Зія ед-Діна Нехшебі, переробка Нехшебі 1330 року, переробка Абу-ль-Фазля Мубарека Аллямі, яка дійшла до нас тільки в дакканському перекладі, версія Мохаммеда Ходавенда Кадері, складена приблизно в кінці XVII – початку XVIII ст., і, нарешті, "перська лубкова" "Чегель-туті" – кінця XVIII – початку XIX ст.

1973 року іранський учений Ал-е Ахмад видав у Тегерані текст рукописного списку, датованого XIV ст. і виявленого ним у бібліотеці іранського меджлісу (парламенту), – інвентарний номер 6680; як з'ясувалося, то був дефектний список тієї донехшебієвської переробки, про яку свого часу незалежно один від одного казали австрійський сходознавець В.Перч і А.Кримський.

У 1985 році Головна редакція східної літератури видавництва "Наука" опублікувала російський переклад М.Н.Османова тексту рукопису, який виявив і опублікував Ал-е Ахмад. Як встановив іранський учений, автором донехшебієвської переробки версії "Туті-наме", що мала арабську назву "Джавагір ас-самар" – "Перлини нічних розмов", був літератор Імад ібн Мухаммед ан-Наарі, нащадок арабського аристократичного роду, що осів в Індії. З опублікуванням цієї переробки з'явилася можливість порівняти всі переробки й побачити, наскільки мав слушність А.Кримський, коли писав про них у своїй знаменитій "Истории Персии . . .".

Хронологічно першим у списку цих версій стоїть, безперечно, "Джавагір ас-самар" Імада ібн Мухаммеда, як складений найраніше – 1315 року. Санктпетербурзький іраніст О.Ф.Акимускін у передмові до російського перекладу "Джавагір ас-самар" так характеризує її автора: "Ми не знаємо достеменно, коли і в якому районі Індії народився наш автор, і можемо лише з певним ступенем вірогідності, спираючись на його власні слова, сказати, до яких суспільних верств він належав і в якому віці створив свою працю...

У цій праці ми бачимо чудове знання Корану й хадісів – висловів Мухаммеда, а також пов'язаного з ними кола "коранічних" дисциплін; він вільно володів перською поезією: в творі з будь-якої нагоди цитуються вірші Му'іззі й Анварі, Хакані й Нізамі, Румі й Сааді та інших поетів. Не відчував себе наш автор дилетантом і в арабській словесності, він із знанням справи був компетентним у питаннях риторики й стилістики, етики й політики, історії й астрології. Врешті-решт він виказує і безсумнівне знайомство з мовами Індії" [Ан-Наарі 1985, 7].

Навіть поверхове знайомство з переробкою ан-Наарі в оригіналі відразу переконує, що мова твору – це вишукана мова, якою творилася класична перська література X – XV ст.

При всіх достоїнствах твір ан-Наарі признавався вкрай вузькому елітарному колу читачів, бо далеко не кожен ясновельможний і освічений читач міг правильно зрозуміти й оцінити цей твір – читання його вимагало ґрунтовної підготовки. Крім іншого намагання автора створити до кожної оповіді певне настроєве тло призвело до надмірної громіздкості твору. Окремі багатопланові розповіді руйнували стрункість композиції, що, поза сумнівом, знижувало вартісність твору. А те, що ан-Наарі писав дещо "під старовину", спричинилося до того, що вже після завершення він не зовсім відповідав тогочасним естетичним нормам. Та чи не найбільше заважали його популярності надмірна громіздкість і нестрункість композиції. І, звичайно, справа стояла далеко не так, щоб, як пише Д.Є.Бертельс, Нехшебі мусив "переробити кепський переклад".

Зія ед-Дін Нехшебі, який узявся за переробку майже через п'ятнадцять років після версії ан-Наарі, сам непоганий літератор і стиліст, насамперед істотно скоротив оповіді "Перлин нічних розмов", усунув повтори та зайві довготи. Віршові цитати

інших перських поетів, які виконували чисто декоративну роль і не завжди були до місця й до речі, Нехшебі замінив власними чотиривіршами. Створив він і власні зачини та кінцівки майже всіх оповідей, істотно не міняючи сюжетів і фабул. Кажучи про мову твору Зії ед-Діна Нехшебі, ще академік Є.Е.Бертельс зауважив, що цей твір відзначається блискучою мовою і відточеним стилем.

Переробка Нехшебі, написана фактично тією ж мовою, що й версія ан-Наарі, позбувшись нагромаджень, повторів, зайвих довгот та віршових прикрас, значно виграла перед попередньою версією. Однак через двісті років, за імператора Акбара, і вона вже здавалася надто ускладненою, розтягнуеною, а головне – не відповідала тогочасній літературній моді.

Тож і не дивно, що за велінням могольського імператора Акбара його візир, сам чудовий літератор й історик Абу-ль-Фазль Мобарек Аллямі (1551–1602) переробив версію Нехшебі, спростив мову твору й скоротив її обсяг. При цьому лишилося стільки ж оповідок, що й у Нехшебі. На жаль, ця редакція дійшла до нас лише в дакканському перекладі, а не в оригіналі.

Дещо пізніше від версії Абу-ль-Фазля Аллямі, в XVII ст. з'явилася турецька переробка Сари-Абдулли-ефенді; при створенні її було використано переробку ан-Наарі [Акимушкин 1985, 7].

Найбільший успіх, однак, випав на дві найкоротші версії “Книги папуги”: одна з них належить Мохаммеду Ходавенду Кадері, а друга – Ібадуллі, про якого ми, крім імені, нічого не знаємо. На відміну від інших версій, переробка Кадері, складена, найвірогідніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., відзначалася перш за все винятковою лаконічністю і простотою. У передмові Мохаммед Ходавенд Кадері відзначив, що він, аби твір Нехшебі, викладений “важкими для розуміння, пишномовними маловживаними словами й виразами”, зробити “доступним для сприймання всіх людей,... переписав зрозумілими, ясними словами, саме такими, які тепер вживають у листуванні та повсякденній мові освічені добропорядні люди” [Кадері Мохаммед 1987, 103].

Якщо правильно зрозуміти вступ Кадері до його переробки, то стане ясно, що персомовним мешканцям Північної Індії твір був важким для розуміння, бо мова була насиченою високопарною і маловживаною лексиною та фразеологізмами. Версія Кадері складалася для того, щоб зміст було викладено просто, чітко і ясно, літературною мовою, близькою до розмовної.

У чомусь задум Кадері вдався: твір справді вийшов компактний, лаконічний, доступний, без складних стилістичних фігур, орнаментованої прози й віршових вставок, окрім, щоправда, одного бейту Нізамі Гянджеві, який давно став перським прислів'ям.

Простота і ясність переробки Кадері настільки спокусила іраністів, що її пробували використати як навчальний посібник для вивчення перської мови. Першим це зробив, наскільки відомо, Френсіс Гледвін, видавши спершу в Калькутті, а згодом у Лондоні перську версію Кадері з паралельним англійським перекладом, де на правому розвороті книги був англійський текст, а на лівому – перський [Gladwin 1801].

У Росії шість оповідань з “Туті-наме” Кадері включив у свою “Персидскую хрестоматию” арабіст та іраніст, московський професор Олексій Болдирєв [Болдырев 1826, 1–27]; 1927 року російський іраніст Леонід Богданов видав у Парижі перську версію Кадері [Les contes... 1927], а 1933 року в Німеччині Гайнріх Блатт опублікував транскрибовані текст вступу і оповідки двох перших ночей зі списку переробки Кадері, що зберігався в міській бібліотеці Мюнхена під номером Cod.pens.177 [Blatt 1933]. І чи не останньою публікацією вибраних фрагментів із “Туті-наме” Кадері для навчальної мети було видання Середньоазіатського університету в Ташкенті 1947 р. [Tuti-name 1947]. Щоправда, попри таку популярність твору Кадері серед іраністів, самі вони швидко збагнули, що мова твору Кадері це не перська мова – фарсі, а своєрідний різновид її – індійське фарсі.

Ця особливість твору Кадері, однак, не завадила його перекладам на низку східних та європейських мов, зокрема на урду, хіндустані, бенгальську, пушту (двічі), казанськотатарську, гуджаратську, узбецьку, англійську, німецьку, французьку, італійську, російську (тричі) й польську. 1987 року журнал "Всесвіт" дав переклад переробки Кадері українською мовою [Кадері Мохаммед 1987]. Найпізніша персомовна переробка, популярність якої в Ірані відзначив А.Кримський, назвавши її "персько-лубковою", виникла найвірогідніше наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Про її автора відомо тільки те, що він називався 'Ібадулла, а його твір "Чегель-туті" – не "Сорок папуг", а "Сорок (оповідок) папуги". Професор В. Жуковський, який частину творів цієї версії підготував і видав друком для студентів-початківців, дав їм заголовок "Оповідання книги "Чегель-туті".

У "Истории Персии..." А.Кримський, пишучи про "Чегель-туті" [Крымский 1914–1917, 3, 87, зн.2], додає, що "і в рамці є між "Туті-наме" й "Чегель-туті" істотна різниця в подробицях". Не вдаючися в детальний аналіз, неважко помітити, що більшість оповідок версії 'Ібадулли взяті з іранського та афганського фольклору. Припущення А.Кримського щодо того, ніби "Чегель-туті" 'Ібадулли "походить від донехшебієвської редакції "Книги папуги", не підтверджується, бо у версії ан-Наарі "Перлини нічних розмов" жоден твір не збігається з оповідками "Чегель-туті", хоч окремі сюжети й мають аналоги в санскритських збірниках. Українською мовою "Чегель-туті" переклали М.Льницький спільно з автором цих рядків під назвою "Туті-наме" й опублікували в журналі "Всесвіт" [Ібадулла 1979, 6]. На жаль, довелося зняти з тексту прославляння Бога– Аллаха та пророка Мохаммеда з цілком відомих на тоді причин.

Порівнявши версії персо-індійських переробок, бачимо, що версія ан-Наарі, чи не найцікавіша з них, не набула особливого поширення не тому, що "здавалась уже застарілою", як вважав А.Кримський [Крымский 1914 – 1917, 3, 86], а через громіздкість і неструнку композицію, із-за чого, буцімто, версія Нехшебі "зовсім витіснила її з обігу, що й рукописів від тої не залишилося" [Крымский 1914 – 1917, 3, 86]. Версія Нехшебі, складена за п'ятнадцять років після версії ан-Наарі, хоч і написані в душі "доброї старовини", не могла витіснити її лише тому, що переробка ан-Наарі застаріла.

Деяка ускладненість перешкодила певною мірою і поширенню навіть такої гарно скомпонованої, писаної добірною класичною перською версії, як переробка Зії ед-Діна Нехшебі. Таджицький учений А.Алімардонов провів копітку роботу по виявленню рукописів версії "Туті-наме" Зії ед-Діна Нехшебі в усіх бібліотеках, книгосховищах та книгозбірнях світу і встановив, що на сьогодні наука знає лише 85 рукописів цього твору.

На жаль, через певну ускладненість і "неоднність" мови в очах пізніших поколінь твір Зії ед-Діна і досі не вийшов друком і повністю не перекладений ні на східні, ні на європейські мови [Бертельс 1979, 11], крім російської. Російський перекладач версії Зії ед-Діна Нехшебі академік Є.Е.Бертельс для свого перекладу використав три дуже добрі, хоч і дефектні списки з відділу рукописів Санкт-Петербурзького Відділення Інституту сходознавства Російської Академії Наук, зокрема – С118, С120 та С121.

Список С121 був привезений з Бухари 1908 року Карлом Залеманом (1849 – 1916), список С118, який потрапив у колишній Азіатський Музей 1819 року в складі "Колекції Руссо", представляє унікальний рукопис, що свого часу належав бібліотеці Великих Моголів в Індії.

Порівняння всіх перських переробок "Туті-наме" зайвий раз переконує, що в літературному відношенні найвище стоїть версія Зії ед-Діна Нехшебі, яка й чекає свого перекладача на українську мову.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Акимушкин О.Ф. «Забытые "Рассказы попугая"». Ан-Наари Имад ибн Мухаммед. 1985. *Жемчужины бесед*. Москва.
- Бертельс Д.Е. «Предисловие». Нехшеби Зийа ад-Дин. 1979. *Книга попугая (Тутинаме)*. Москва.
- Болдырев А. 1826. *Персидская хрестоматия, изданная Алексеем Болдыревым*. Ч.1. Москва.
- Ібадулла. 1979. "Туті-наме" ("Книга папуги"). *Всесвіт*. 6. Київ.
- Кадері Мохаммед Ходавенд. 1987. "Книга папуги". *Всесвіт*. 6, 7. Київ.
- Крымский А. 1914–1917. *История Персии, ее литературы и дервишеской теософии*. Т. 3. Москва.
- Ан-Наари Имад ибн Мухаммед. 1985, див. Акимушкин, 1985.
- Blatt H. 1933. *Tutiname. Das persische Papageienbuch des Nahsabi in der Bearbeitung des Muhammad Hudavand Qadiri, Kirchhain*. New York – London.
- Gladwin F. 1801. *The Tooti nameh, or...* Calcutta.
- Les contes... 1927. *Les contes du perroquet. Texte persan: L.Bogdanov*. Paris.
- Tuti-name. 1947. Ташкент.